

ХРОНОТОП ВЕРТЕПНОЇ П'ЕСИ

Літературознавчі, фольклористичні та театрознавчі дослідження вертепної драми, що проводяться вже більше ста п'ятдесяти років, так і не дали єдиного тлумачення цього явища. Головна проблема тут полягає в специфіці жанру, у невизначеності на даному етапі його глибинних джерел, а отже, й еволюції. Тому зупинимось лише на наявних текстуальних фіксаціях цього складного явища.

Першій дії вертепу притаманні типові ознаки шкільної драми, зокрема містерії – вона видається штучним християнським додатком до скоморошої вистави. Друга ж дія формально і змістовно дуже близька до інтермедій, вона ж є і виховним, формуючим центром твору. Такі ознаки вертепної драми наближають її до шкільної драматургії XVII ст. та суто релігійних різдвяних драм. Однак велика варіативність текстів, яскраво виражене (особливо в пізніх записах) невластне християнське розуміння зображуваних подій свідчать і про суто фольклорні джерела вертепу.

Розглядаючи вертепну драму як по-особливому концептуально окреслений твір-шаблон, конкретне текстуальне наповнення якого завжди залежало від рівня свідомості акторів (ляльководів), їхньої майстерності та інших факторів – переважно соціального характеру, для конкретного текстуального аналізу ми обрали запис вертепної драми, здійснений М. Маркевичем у середині XIX століття (Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян (Сост. М. А. Маркевич). – К.: Час, 1991. – С. 27-65 – Далі зазначено лише сторінку з нього видання, оскільки саме цей варіант видається найповнішим та найтипівішим.

Для аналізу буде застосовано підхід, що базується на виявленні в часово-просторовій тканині твору художньої літератури (драматургічного зокрема) трьох функціональних під структур:

– конструктивної, яка обіймає сферу побудови «дійсності твору» і включає в себе ті локативи та відношення між ними,

що допомагають топологічно й хронологічно скоординувати у свідомості автора і перцепієнта події твору, розширити зміст зображуваних явищ за рахунок встановлення зв'язків із реальною географією та історією (процес «прив'язування»);

– індивідуальної (психічної), яка відбиває ставлення автора, персонажів, читача до тих чи інших локативів і формується переважно з маркованих елементів простору і часу; сюди ж включаються й невластиві літературні просторові (елементи графіки в поезії, геометрична побудова прози, відчуття сцени в драматургії, особливості конкретного видання твору тощо) й часові (мелодика і темпоритм поезії, тривалість зображення дії тощо) явища;

– концептуальної, яка конкретизує просторові й часові характеристики художнього задуму, елементи світовідчуття й світокомпозиції, відбиті у загальній побудові художнього простору й часу (часопростору взагалі).

Український вертеп найчастіше оформлювався у вигляді двоповерхової скриньки. Інші варіанти оформлення представлені три- та одноповерховими скриньками, а також так званим «живим вертепом». Більшість подій твору розгортається на нижньому поверсі (а якщо їх три – на середньому). На верхньому поверсі діють персонажі, що безпосередньо спілкуються з малим Ісусом – пастухи, три волхви-царі та ангели, тут же знаходиться і колиска Ісуса. Жоден з негативних (Ірод, його воїни, чорти, Смерть) та нейтральних (Пономар, Рахіль) персонажів першої дії на горішній поверх не допускається. У випадку одноповерхового вертепу дійство будується таким чином, щоб уникнути поєднання в одній яві негативних персонажів та бодай елементів оточення малого Ісуса (колиски, свічок, інших декорацій). Приблизно те ж саме стосується і нижнього поверху триповерхового вертепу – на ньому діють тільки негативні персонажі (як з першої, так і з другої дії). Топологія кожного з цих трьох рівнів практично не відрізняється від об'єктивного простору. Виділення ж реального місця народження Ісуса (Віфлієму) із загальної «земної» площини в

окремий «вищий» просторовий рівень є свідченням народного усвідомлення положень християнства про святість місць народження і перебування Ісуса Христа.

Саме така концептуальна організація змістового та сценічного простору вертепу відбиває тодішні християнські уявлення про трирівневий вертикально організований простір, між частинами якого вільно пересуватися можуть люди або виключно позитивні (між «земним» та «благим, небесним» рівнями), або виключно негативні (від «земного» рівня – в «пекельний, підземний» і тільки в одному напрямку).

Конструктивний час першої та другої дій вертепної драми суттєво відрізняється від об'єктивного часу: всі епізоди практично позбавлені часової тривалості, а таким чином, весь твір являє собою своєрідний синхронний соціальний зріз. Навіть яви першої дії, зовнішньо об'єднані послідовним розгортанням дій, по суті, сконцентровані навколо факту народження Ісуса і не характеризуються тривалістю. Власне, це ще одне вираження християнських світоглядних установок: покарання за грішні думки та вчинки відбудеться обов'язково й неважливо коли. Так, увага зосереджується не на тривалості розмов Ірода з трьома царями, вбивства всіх дітей у країні та інших його вчинків, а на самих цих вчинках і, головне, на смерті Ірода. Друга ж дія повертає глядачів у їхню сучасність, про що свідчить перелік діючих у ній осіб: дід, баба, солдат, Дарія Іванівна, циган, угорець, поляк, запорожець, мужик, артилерист та інші. З точки зору конструктивного часу вертепна драма має деякі ознаки і цілісного театрального дійства (часові лакуни між подіями, деактуалізація тривалості окремих подій), і своєрідного «концерту», номери якого об'єднані лише загальною темою.

Цією «темою» в українському вертепі є часовий локатив – народження Ісуса Христа. Саме навколо нього і розвиваються події. Інший же часовий локатив, від якого в другій дії проводяться паралелі з моментом народження Ісуса, проявляється тільки опосередковано, через назви дійових осіб – ним є су-

часність авторів-акторів та глядачів. Досить цікавим є введення до твору часового екскурсу в історію євреїв [54], суспільна функція якого розкривається в наступних, шістнадцятій та сімнадцятій, явах: протистоянні євреїв та запорізького козацтва [54-57].

Конструктивний простір першої дії вертепу представлений надзвичайно реальними локативами: «гора», «печера», «ясла», «палац Ірода», «Віфлієм» [31-43]. При цьому весь простір (всі три поверхи) усвідомлюється персонажами реально й цілісно: «Цари переходять вь верхній етаж» [56]. Події другої ж дії розвиваються в досить абстрагованих просторових координатах. Окрім узагальнено-реальних локативів (хата, шатро, під черешнею тощо), які переважно виконують роль декорацій, у репліках та піснях персонажів зустрічаються й географічні назви (Львів, Краків, Київ, Варшава, Полтава, Богуслав, Чигирин [50-52]), за функцією також фоново-декораційні. Події окремих яв другої дії відбуваються теж у зовсім абстрагованих просторових локативах [46, 62]. А тому в усій другій дії особливого просторового значення набувають імена діючих осіб, що прямо (Циган, Угорець, Поляк, Запорожець та ін.) чи опосередковано (Дарія Іванівна) передають їхню національну приналежність і просторові (за певного детермінування – і часові) координати їхнього життя та діяльності.

У конструктивних підструктурах художнього часу та простору вертепу зароджується явище, характерне для всієї релігійної драматургії. Ідеться про об'єднання часового смислового центру (у даному випадку – народження Ісуса Христа) та найважливіших просторових локативів (у вертепі – печера, Віфлієм, палац Ірода) в цілісне конструктивне хронотопне утворення. У такому хронотопному локативі-мотиві (подія та просторові умови її відбування) домінуючою залишається сама подія, яка, власне, є носієм часової складової хронотопу.

Індивідуально-персонажний час та простір у вертепі відсутні, оскільки всі персонажі являють собою типізовані схематичні характери, та й тематика твору далека від розв'язання

проблем усвідомлення людиною часу та простору. Виняток становить лише охорона козацтвом своєї землі від чужинців. Однак домінантним у творі лишається народно-християнське розуміння персонажами світу як трирівневого просторового утворення.

Таким чином, усі події вертепної драми в запису М. Маркевича [31-64] та в інших записах об'єднані навколо одного хронотопного локативу – народження Ісуса Христа у Віфліємі. Концептуальний художній простір вертепу відрізняється від об'єктивного простору виділенням у ньому трьох рівнів-поверхів. Концептуальний час і першої, і другої дій вертепу відрізняється від об'єктивного часу, оскільки твір являє собою своєрідний синхронний соціальний зріз, змодельований на протиставленні двох локативів – часу народження Христа та сучасності глядачів і акторів. Особливістю вертепної драми, як і творів народної драматургії, є суттєва відмінність між концептуальним часом і простором – спільним для всіх варіантів твору та конструктивним – помітно варіативним. Якщо перший відбиває найважливіші принципи світобачення авторів-акторів та глядачів, то другий детермінується актуальністю, злободенністю конкретної вистави і повинен досліджуватися за методиками фольклористики.

Сергій Комаров

ДЕЯКІ РИСИ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОЇ ПОЕТИКИ РОМАНУ Т. МАННА «ОБРАНЕЦЬ»

Чільне місце серед романної творчості класика німецької літератури ХХ століття Томаса Манна займає його останній завершений великий твір – роман «Обранець» (1950). Російський перекладач книги С. Апт так висловився про цей доробок майстра: «Если сравнить творчество Томаса Манна с симфонией, то «Избранник» – ее заключительный аккорд. Не перечсть мест этого романа, где автор возвращается к мотивам